

ЛЕГЕНДИ ПРО ЦЕРКВУ,
ЩО «ПРОВАЛИЛАСЯ КРІЗЬ ЗЕМЛЮ»,
У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКИХ
ФОЛЬКЛОРНИХ КОНТАКТІВ

У статті досліджено досить розповсюджений в Україні сюжет усної неказкової прози – йдеться про сакральний об'єкт (церкву), що «пішов під землю» внаслідок порушення ритуальної поведінки чи етичних норм. Такий сюжет 1929 року було зафіксовано і серед українського єврейства Східної Волині–Житомирщини (під час єврейського поховального обряду селяни насміхаються з його учасників, унаслідок чого цадик із м. Дубно промовляє молитву-прокляття, і церква, разом з людьми, провалюється та зникає під землею, інколи звідти долинає церковний дзвін). Фольклорні тексти з таким сюжетом фіксували й вивчали збирачі та дослідники усної прози ХІХ–ХХ ст., ці зразки слугували матеріалом для розгляду конфлікту сакрального й профанного – унаслідок цього сакральний об'єкт (церква) і «пішла під землю» (в «інший світ»). Сюжет належить до міжнародних, має міфологічну й «книжну» основу. У тексті фольклорної легенди, що атрибутована євреєм-оповідачем як «Казка про одного так званого цадика», спостерігається явище контамінації мотивів єврейських народних казок та української усної неказкової прози (легенд).

Ключові слова: усна неказкова проза, фольклорна легенда, легенди про «провалища», мотив чудесного зникнення сакрального об'єкта, церква, молитва-прокляття.

A plot of oral non-fairy tale prose quite widespread in Ukraine is investigated in the article. It applies to a sacred object (church) that is «sinking under the ground» as a result of violation of ritual behavior or ethical norms. Such plot has been recorded in 1929 among Ukrainian Jewry of Eastern Volhynia – Zhytomyr region. During a Jewish funeral ceremony

the villagers are making fun of its participants, and in retaliation, a tzadik from the town of Dubno has read a prayer of curse and the church sinks under the ground together with people, disappearing there. Only the tolling church bell can be heard from there sometimes. Folklore texts containing a plot of this kind have been recorded and studied by collectors and scholars of oral prose of the 19th – 20th centuries. These samples are used as a material to consider a conflict between a sacred and a profane. As a result, a sacred object (church) is sinking under the ground (into the «underworld»). This is an international plot with a mythological and «book» basis. The phenomenon of contamination of the motifs of Jewish folk tales and Ukrainian oral non-fairy tale prose (legends) is observed in the text of this folklore legend, attributed by a Jewish narrator as The Tale of One So Called Tzadik.

Keywords: oral non-fairy tale prose, folklore legend, stories on the «religious buildings gone underground», motif of miraculous disappearance of a sacred object, church, prayer-curse.

Неможливо навіть почати обговорення народних казок без того, щоб не порушити питання, пов'язані з компаративними дослідженнями, окрім того, всі оповідання, як світські, так і етико-релігійні, часто переплетені з точки зору розповіді і мотивів.

Іегуда-Лейб Каган, єврейський фольклорист, упорядник збірника «Єврейські народні казки» (1929)

У фольклорній прозі на українських теренах досить поширеним є сюжет про церкву, що провалилася крізь землю внаслідок порушення ритуальної поведінки чи етичних норм. Такий сюжет було зафіксовано й у середовищі українського єврейства – у ньому згадана подія стала наслідком неповаги до мертвого цадика ¹, що була виявлена українськими селянами у процесі поховального обряду. Суголосні тексти про зниклі під землею міста, монастирі, церкви фіксували збирачі фольклору впродовж XIX–XX ст., їхній функціональний атрибутції присвячені праці М. Сумцова, В. Перетца, Н. Савушкіної, Л. Во-

ронцової, А. Кулагіної, О. Панченка та ін. [18, с. 297–305; 14, с. 75–82; 22, с. 75–82; 17, с. 58–76; 4; 13, с. 263–272; 9, с. 68–74; 24, с. 137–145]. О. Панченко вбачає у цих текстах своєрідний матеріал для вивчення конфлікту сакрального і профанного, наслідком якого є переміщення сакрального об'єкта, з яких найхарактернішим є церква, в «інший світ». Дослідник так описав структуру фольклорних оповідей про «провалища»: «Церква, що стоїть на землі (чи місто, монастир і т. д.) стає місцем конфлікту, який розвивається в рамках опозиції “хрещене–нечисте”, “своє–чуже” (мотиви святотатства, Божого гніву, нашестя інтервентів), після чого церква провалюється чи тоне» [13, с. 265]. Любов Юрчук та Іван Казаков, спираючись на польові матеріали, зібрані на Псковщині упродовж 1982–2015 років, дійшли висновку, що для легенд про «провалища» характерна особлива міфологічна модель, а центральним є «мотив чудесного зникнення сакральних об'єктів». Дослідники відзначили, що вчені встановили «міжнародний характер мотиву “провалища”, порушили питання про передумови його формування, вказали на міфологічну і “книжну” основу таких легенд, виявили традиційну для них сюжетну схему, особливо ретельно прописану на кітежському матеріалі» [24, с. 138]. Л. Юрчук та І. Казаков, виходячи з локального фольклорного матеріалу, запропонували власний опис їхньої традиційної сюжетної схеми: А – вихідне місце знаходження храму: А1 – церква стоїть на горі; А2 – церква стоїть на березі водойми; А3 – церква стоїть на кладовищі; А4 – церква стоїть на острові; А5 – церква стоїть на болоті. В – час події: В1 – у давні часи; В2 – в часи служби; В3 – в часи війни. С – зникнення храму: С1 – церква (костел, монастир, селище) пішла (пішов) під землю (варіант: разом з людьми); С2 – церква (дзвін) пішла (пішов) під воду (варіанти: разом з людьми/з ворожим військом); С3 – церква поринула в болото (варіант: разом з людьми); D – причина зникнення: D1 – природні катаклізми; D2 – руйнація під

час війни; D3 – Божий гнів; D4 – нашествя інтервентів (церква зникла перед лицем ворога); D5 – покарання інтервентів (церква пішла під воду разом з ворогом); D6 – прокляття. Н – існування церкви підтверджується звітками з неї: Н1 – чути дзвін дзвонів, Н2 – видно хрест (купол), Н3 – чути звуки церковної служби, голоси людей, Н4 – знайдені церковні предмети, хрест, Н5 – трапляються видіння, Н6 – чути стогін (плач), Н7 – з'являється світіння, Н8 – являється ікона, Н9 – іноді з'являється церква, Н10 – знайдені прикраси» [24, с. 139]. Серед фольклорних текстів, записаних на прохання етнографа Василя Кравченка від євреїв Східної Волині – Житомирщини, є й переказ про цадика: унаслідок конфлікту під час його поховання «пішла під землю» церква в м. Дубно. У цьому тексті народної легенди, що атрибутована євреєм-оповідачем як «Казка про одного так званого цадика», простежується контамінація мотивів української та єврейської фольклорної прози:

«В Дубні була велика церква. Дорога[,] яка вела до єврейських могилок, була через церкву [очевидно, пролягала біля церкви. – *Т. Ш.*]. Коли помер цадик[,] то під час того, що його проносили[,] вийшли селяни та почали дзвонити в дзвони та водити розмови проти євреїв [-] цим думали помститися ². Тоді цадик підіймається та й каже до одного з гурту євреїв: [“] Іди до мене в хату[,] там знайдеш в кімнату[,] тобі на зустріч відчиниться шухляда[,] в якій лежать книжки, молебники ³, візьмеш першого та принесеш.

Всі стали, а той пішов. Принісши молебник[,] цадик прочитав декілька кусків: зараз церква разом з людьми зникнула. А цадика поховали. Ще по сей час[,] коли пройти на тому місці[,] почуєш [як дзвонять] дзвони церкви» ⁴.

Проанлізувавши варіанти відомої легенди про невидимий град Кітеж, Н. Савушкіна дійшла висновку, що такі тексти є багатопланові й багатожанрові, їхнє ядро складає «легендарний переказ» (чи «історична легенда»), вони сформули-

ся під впливом книжних і усних джерел (при цьому схему їх становлення можна окреслити як «фольклор–книжка–фольклор»). Історичні корені легенди сягають подій монголо-татарської навали і початку XIII ст. [Цит. за: 9, с. 69].

Фольклорний текст, зафіксований 1929 року від єврейсько-го оповідача, є, очевидно, легендарним переказом, оскільки з історичних реалій вказано тільки на м. Дубно. Про церкву ж на його околиці та єврейського цадика можна лише висловити деякі припущення щодо їхніх прототипів: на околиці Дубна справді є старовинне єврейське кладовище, в цьому місті працював один з найвідоміших єврейських проповідників XVIII ст. Яков бен Вольф Кранц (Магід із Дубна), якого прозвали «єврейським Езопом». На єврейському кладовищі в Дубні похований цадик Йосиф Яков (Йоска) Сабатка (1659–1702), автор «Єсод Йосеф». Цілком імовірно, що про таку людину могли поширюватися усні перекази легендарного змісту. Цікаво, що згаданий цадик є родичем відомого єврейського історика Шимона (Семена) Дубнова: «В “Книзі Життя” Дубнов назвав своїм далеким предком раввина Йосефа-Йоски, знаного кабаліста, очільника єврейського релігійного суду (ав-бейт-дін) міста Дубно, сина ковельського талмудиста Йегуди-Юдла. Пам'ять про Йосефа-Йоски і розповіді про його життя зберігалися з благоговінням сім'єю. Коли закон 1804 року звелів євреям прийняти прізвища, предки С. М. Дубнова вибрали прізвище Дубнов як пам'ять про общину, яку очолював Йосеф-Йоски. Родина знала і зберігала свій родовід: родинне дерево Дубнових красувалося на стіні їхнього будинку в Мстиславлі ⁵, але згоріло разом з ним ще до народження майбутнього вченого» [8].

Центральним у наведеному вище тексті легендарного оповідання є мотив зникнення сакрального об'єкта (церкви) внаслідок прокляття, особливості якого неможливо збагнути без занурення у світ єврейської народної релігії та магії. До цієї теми зверталось чимало дослідників [27; 33; 31; 28; 29; 30; 32; 34].

Автором чи не найпопулярнішої праці з єврейської народної магії є Джошуа Трахтенберг (1904–1959) – рабин-реформатор і науковець, котрий народився в Лондоні, а проживав у Америці. Його перу належить відома розвідка «Єврейська магія та забобони: дослідження народної релігії» (1939), що кілька разів перевидавалася (у 2004 – з передмовою, яку написав відомий знавець єврейського містицизму Моше Ідель). У цьому дослідженні йдеться про середньовічну ашкеназьку магію та її рабинське коріння (до речі, дослідження рабинами єврейської магії – факт не поодинокий: рабин і вчений, викладач Кабали в Університеті Північного Техасу Джеффри В. Денніс є автором «Енциклопедії єврейського міфу, магії та містицизму»). Важливими є також праці професора Тель-Авівського університету Гідеона Бохака «Давня єврейська магія: історія» та «Пролегомена до вивчення єврейської магичної традиції». У першій з них автор оглянув історію давньоєврейської магії від періоду Другого храму до пізньої античності, акцентуючи на її міжкультурній динаміці, в другій здійснив огляд досліджень з єврейської магії, вказавши на необхідність публікації та аналізу магичних текстів. Згідно з тлумаченнями Г. Бохака, у єврейському світі спостерігаємо як засудження магичних дій, так і їхнє використання у повсякденній практиці. Дослідник вважає, що «магія не була ні периферійною, ні цілком важливою для формування юдаїзму» [28, р. 10]. Автор звертає увагу на вражаючу гнучкість рабинів, з якою вони орієнтувалися у великому діапазоні магичних практик, розглядає єврейські магичні формули, вказує на важливі «магічні книги» (Сефер ха-разім та ін.)⁶. Для нашої теми важливим є висновок Г. Бохака, що стосується вивчення єврейської магії: ми повинні відокремити єврейську магію від єврейської релігії, спираючись на давньоєврейські тексти [28, р. 65]⁷.

Панорамний підхід до аналізу єврейського містичного досвіду XVIII–XIX ст. застосував відомий дослідник Моше Ідель

у праці «Хасидизм: між екстазом і магією» (1995): він розглянув хасидизм у всій його складності й багатовимірності, зокрема врахував магічні знання, теософську Кабалу та екстатичну Кабалу. Магія була поширена в хасидських казках про дивовижні вчинки цадиків – від Баал Шем Това (Бешта) й до хасидської агіографічної літератури [26].

Важливою для дослідження сюжету про церкву, що «пішла під землю», є й монографія українського науковця Ігоря Турова «Вчення основоположників хасидизму про владу цадика: містика й реалії світу цього» (2019). У «Вступі» до книжки автор висловив суттєві зауваження щодо хасидизму як руху ортодоксальних євреїв, у якому основні принципи організації суспільства істотно відрізняються від тих, які були описані раніше – у ньому легітимна влада належить праведникам, що їх іменують цадиками: «У відповідності до їхніх бажань змінюється хід подій у світі <...> Будь-яка дія є богоугодною, якщо її схвалює цадик, і навпаки, беззаконною у протилежному випадку. Звісно, цадики шанують норми священного Закону і традицію. Але саме буття даних норм, згідно поглядів хасидів, цілком залежить від обраних праведників, що мають безпосередній контакт із Всевишнім. Тому вони мають право не лише інтерпретувати на свій лад постанови видатних авторитетів попередніх поколінь, але також суттєво переглядати їх» [20, с. 4–5].

Фольклорні сюжети і мотиви, що вказують на неминуче покарання за наругу над святими місцями, об'єктами, звичаями, є досить поширеними як у єврейському, так і в українському середовищі. У казці, опублікованій Д. Бен-Амосом та Д. Ноем у збірнику «Єврейські народні казки» (Т. 2, № 30, «Ботинки из свитка Торы», ІФА 8257), ідеться про батька і його синів, котрі виготовили черевики з пергаменту Тори. «Прошли годы, – мовиться в казці. – Никто в этой семье не дожил до старости. Как только кто-нибудь надевал ботинки, его

ноги отказывали» [1, с. 91]. Схожий сюжет під назвою «Легенда про “Тфілн”» зафіксував на Житомирщині 1928 року Василь Кравченко: «Один селянин найшов “жидівське богомілля” й з його пасків поробив собі «волоки» на постолі[,] і йому після того ноги покорчило. Мені було тоді років з 10, це я чув про це в с. Грушках Горошківської вол. Житомирського пов.» (записано від селяника Максима Козачука) [11, арк. 53]. Прикметно, що у коментарях до цитованої казки під № 30 укладачі збірника єврейських народних казок Східної Європи зазначили: «В цій історії оповідач відкидає деякі риси легенди, характерні для традиційної версії, і надає їй форми народного оповідання» [1, с. 93]. Це зауваження, а також атрибуція Василем Кравченком короткої розповіді українського селянина вказують на побутування у Східній Європі, зокрема на теренах Східної Волині – Житомирщини, легенди про наругу над священними предметами єврейської обрядової практики.

У єврейській казці «Исход на Пурим в городе Ямполь» (№ 21, ІФА, 3892, розказаній на їдиші дружиною Хаїма Лейзера Бездінічке з Бердичева 1962 р. в Тель-Авіві) йдеться про підступну поведінку християнського священника, через яку мало не загинули євреї, і покарання тих, що мали намір їх убити: «Внезапно сверкнула молния и раздался гром. Он расколол замерзшую реку со стоявшими на льду убийцами на куски. Вскоре все они оказались погребены подо льдом, как будто их никогда и не было» [1, с. 65].

Легендарний переказ про цадика і церкву, що «провалилася крізь землю» в м. Дубно, зафіксовано саме в той період, коли радянська влада активно насаджувала атеїзм. Юлія Буйських у статті «Осквернювачі і святотатці в українських оповіданнях про руйнування церков», спираючись на розповіді очевидців 1930-х та 1950–1960-х років, зауважила: «У багатьох текстах про наругу над святинями мотив Божої карі є концептуалізуючим. Він має два варіанти: 1) кара досягає осквернювача чи

групу осквернювачів негайно; 2) кара приходить пізніше (наприклад, смерть в муках) чи через покоління-друге» [3, с. 29]. Такий же досвід покарання властивий і єврейській фольклорній культурі – у легенді про цадика воно здійснюється негайно, у казці про черевики із сувою Тори – упродовж життя кількох поколінь. Ю. Буйських звернула увагу на те, що в деяких регіонах України (на Поліссі, Галичині) головні осквернювачі церков і кладовищ розпізнаються за етнічною ознакою – оповідачі ототожнювали більшовиків, червоноармійців і т. д. з росіянами (за мовною ознакою). При цьому авторка нагадала про міфологізацію «чужого» у традиційному світогляді, про сприймання представників іншого етносу як «нечистих». Дослідник «фольклору чудес» в Україні періоду 1920-х років В. Дяків зазначив, що основою для появи й поширення чуток, оповідей, легенд про чудесні з'яви були репресивні дії проти служителів церкви на початку ХХ ст. У статті «Особливі прояви народної релігійності українців Опілля» він згадує село Зарвинець (нині – Зарваниця) Тербовлянського району Тернопільської області з його численними усними переказами «про зцілення, заступництво та інші чуда (люди ставали невидимими для ворогів; церква пішла під землю; дзвін, який чути щовеликодня з-під землі). До речі, подібні сюжети дуже поширені також в інших місцевостях України (Почаїв, Крехів, Унів і т. д.), пов'язаних з релігійними чудами, релігійними рухами» [5].

Різні версії і варіанти сюжету про церкву, що «провалилася крізь землю», настільки популярні в Україні, що й досі у публікаціях про місцеві легенди та історію постання населених пунктів натрапляємо на численні згадки про них. Наприклад, з цим сюжетом пов'язана історія постання озера у с. Старосілля Іваничівського району Волинської області: «Колись на місці озера стояла дуже гарна церква. В той час було дуже багато чаклунів, хтось церкву прокляв, за ніч пішла під землю і стало озеро. Ранками люди чули церковні дзвони. Церква була за-

клята на деякий час, якраз минав той час. Одна жінка зранку прала прачом на озері і побачила, що з'яляється хрест і купол посередині озера. Жінка злякалася і сказала: «А щоб все пропало!». Хрест сховався під воду. Так і не стало церкви, а утворилося глибоке озеро. Воно є і по сьогоднішній день» [12].

Досліджуючи причини сакралізації джерел на Хмельниччині, Наталія Шудляк зауважила: «Характерним є той факт, що дуже часто люди нарекають джерельну воду чудодійною після того, як туди падали церковні дзвони, на дні знаходили якісь церковні предмети, або вони комусь являлись уві сні. Особливо шановані ті локуси, у легендах про які є згадки про спалення, руйнацію чи провалення церковних будівель під землю» [23, с. 185]. Нещодавно, 30 грудня 2020 року, етнолог Василь Балушок зафіксував такий усний переказ: «У селі Потапця Канівського р-ну Черкаської обл. є місцевість (урочище) з назвою “Церковище”. Воно знаходиться за 1,5–2 кілометри від села в улоговині, оточеній лісом, на дні улоговини – великий ставок. Це Велике Церковище, а поряд є Мале Церковище. Там теж є ставок – менший. Там, де Велике Церковище, колись стояла церква, а на місці Малого Церковища знаходився дім попа. Колись, на велике свято, нібито на Великдень, коли в церкві правилося, за якісь гріхи (вже не пам'ятають, за які саме) церква, разом з людьми, пішла під землю, а на її місці утворився ставок. А там, де під землю пішла попова хата, утворився менший ставок. Так виникли ці два Церковища. І зараз у день того свята, коли церква та попова хата пішли під землю, якщо прикласти вухо до землі, то чути, як під землею дзвонять дзвони – йде служба» (фінальна частина цієї розповіді завершується таким же мотивом, як і запис 1929 року, здійснений від юнака-єврея).

З українських фольклористів різні версії й варіанти аналізованого сюжету вивчали Василь Сокіл і Віктор Давидюк. Останній в одному з упорядкованих фольклорних збірник

ків, що стосуються Волині, опублікував записаний іще на зламі XIX–XX ст. відомим географом Павлом Тутковським переказ про озеро Світязь. У ньому йдеться про те, як під воду пішов важливий сакральний об’єкт – дзвін. В одному варіанті цей дзвін, знайдений в озері рибалками, йде під воду через те, що один з них не пристав на пропозицію товариша віддати його в церкву, а запропонував пропити в корчмі. У другому варіанті рибалки вирішили подарувати дзвін церкві. «А жидорендар почув те і ніяк не хоче задарма віддати. Давай вони сваритись. А як міцно засварились – лід як лясне! І дзвін пішов на дно. З тої пори ні разу вже його не бачили, тільки чути буває, як щось гуде під водою» [6, с. 58–59]. В. Сокіл записав 1988 року в с. Труханів Соколівського району Львівської області від Ціздина Романа 1936 р. н. легенду «Про Полянницьке озеро». У ній ідеться про порушення заборони працювати на Великдень, тобто теж про вчинення святотатства. Тут під землю і воду вже йде не об’єкт, а сам порушник: «Був ту в нас великий багач. Що не робив, усього було му мало. Настав Великдень. Усі люди пішли до церкви. А він каже: “Е, та нині великий день. Мож доста зорати”. А мав він поле в горах, між лісом, на поляні. Узав багач воли та й поїхав. Як приїхав, борзо запряг до плуга волів, аби більше зорати. Не пройшов і раз до кінця борозни, як провалився разом з волами під землю. А на тім місці, на ті поляні, зробилося велике озеро, та таке, що дна му не було» [15, с. 95].

Зазначимо, що спільним у наведених прикладах є мотив прокляття (чарів), які, згідно з традиційними уявленнями, і спричинили зникнення церкви, іншого сакрального об’єкта чи самого порушника під землею/водою. Розглядаючи семантичні механізми проклять, дослідники дійшли висновку, що народна культура, порівняно з книжною, демонструє значно різноманітніші їхні формули, які апелюють до демонічних сил [21, с. 103–116]. В «Електронній єврейській енциклопедії» на-

голошено, що в Біблії присутня думка про те, що справедливе прокляття буде виконане Богом, а несправедливе впаде на тих, хто проклинає або буде недовірливим. У Талмуді неодноразово йдеться про силу прокляття, Агада ж застерігає від легковажного ставлення до прокльонів. Побожування прокляття породило звичай читати в синагозі тохеа упівголоса. У єврейській культурі прокляття тісно пов'язані з фольклором і позначені впливом традиційних культур тих народів, серед яких жили євреї [16].

Марія Максимова у статті «Історія єврейської молитви проти християн “прокляття мінім”», спираючись на записи Талмуду V ст., вказує на те, що такі прокляття були відомі в кінці IV – на початку V ст.: «Благословення проти мінім і весь текст Аміді могли змінюватися в залежності від зовнішньої ситуації, і можливо, лише у Візантійський період у Палестині благословення проти мінім стало спрямовуватися явно проти євреїв-християн чи всіх християн, що називалися назореями, а ще пізніше ця молитва рабинів поширилася в діаспорі» [10, с. 74].

Ми не схильні вважати, що саме таку молитву-прокляття було спрямовано проти селян із околиці м. Дубно, які порушили норми традиційної моралі й за це були покарані, але для нашого дослідження необхідною є вказівка на особливості культурного та історичного контексту постановня фольклорної легенди про цадика. Зважаючи на українські фольклористичні розвідки останнього десятиліття, можемо зарахувати аналізований нами текст до «фольклору чудес», що його Роман Кирчів назвав «фольклорною опозицією войовничому атеїзму» [7, с. 147]. Тема чудес набула актуальності в Україні 1920-х років, особливо вона зацікавила етнографа й письменника Василя Кравченка: «Як керівник Етнографічного відділу Волинського науково-дослідного музею в Житомирі він відразу звернув увагу своїх співробітників, учнів і кореспондентів на місцях на релігійний рух, пов'язаний з різними “чудами” як своєрід-

не етнокультурне явище, і поставив завдання збирання відомостей і фольклорних текстів про нього. В результаті зібрався великий і різноманітний матеріал, який свого часу був частково використаний у редактованому В. Кравченком рукописному журналі «Етнограф» (1922–1924) та в ряді опублікованих у 20-х роках статей і розвідок» [7, с. 152]. Великого розголосу в цей час набули чутки, зокрема, про комісара, що замахнувся сокирою на єврейську Тору й зазнав Божої кари [7, с. 157]. Легенда про цадика з м. Дубно й церкву, що «пішла під землю», виникла, очевидно, не без впливу таких чуток й інших оповідей фольклорного характеру, вона є прикладом контамінації різних сюжетних ліній і мотивів української та єврейської народної прози (українських легенд про зникнення церкви разом з людьми та єврейських оповідей про цадиків, котрі здатні творити дива). Як і в багатьох українських легендах, у аналізованому тексті церква стала місцем конфлікту, що розгорнувся в рамках опозиції «своє–чуже». Сюжет розвивається за традиційною схемою: церква знаходиться біля кладовища, причиною її зникнення стало прокляття, існування церкви підтверджується звістками про неї (чути дзвони).

ПРИМІТКИ

¹ Згідно з уявленнями раннього періоду історії хасидизму, «цадик є зосередженням усіх гілок сакральної влади, визнаної єврейським народом. Він поєднував у собі функції вчителя (раббі), царя, священника, пророка, улюбленого Господом подвижника-містика і виступав у ролі посередника між Богом і створеним ним світом» [19, с. 118]. Цадики промовляли свої проповіді мовою їдиш.

² Щодо розмов українських селян «проти євреїв» та історичного контексту появи таких мотивів у фольклорних текстах, важливою є інформація, що ґрунтується на документальних джерелах і стосується Дубенщини.

Так, історики зазначили: «Євреї-підприємці опанували важливу нішу в аграрній сфері та ставали потужними конкурентами українського селянства в боротьбі за землю. Унаслідок цього, а також низки інших причин у значної частини селян формувалися ворожі настрої супроти євреїв» [2, с. 61]. Автори також стверджують, що єврейська оренда не обмежувалася землею: «На Дубенщині євреї орендували всі дрібні млини та пивоварні. Начальник волинських жандармів повідомляв, що “навіть Почаївська лавра, яка мала при монастирі в м. Дубно лазню, віддала її в оренду на 12 років євреєві Мошці Кельнеру”. Зазначена угода не суперечила законодавству, але свідчила про подвійні стандарти монастирської верхівки, яка, усупереч власній активній антисемітській пропаганді, водночас не гребувала користуватися юдейською підприємливістю» [2, с. 66].

³ «Одним із важливих хасидських нововведень, що стосувалися порядку богослужіння, була заміна традиційного для євреїв Східної Європи ашкеназійського молитовника на молитовник, складений великим цфатським кабалістом Ісааком Лурією (Арі)» [19, с. 51]. Цфат – місто в Північному окрузі Ізраїлю, одне з чотирьох священних для євреїв міст, окрім Єрусалима, Твері й Хеврона.

⁴ Записано 6.01.1929 р. від уродженця м. Сквири Давида Лейзоровича Фенкельштейна, 18 років, письменний [11, арк. 81]. Під текстом рукою В. Кравченка зазначено: матеріал зібрала Рахиль. У примітці роз'яснено, що цадик – «релігійний чоловік, богомолець, висока свята людина»).

⁵ Місто Мстислав у Білорусі.

⁶ Сефер ха-разім («Книга таємниць») – книга з Кабали, що, за переказом, була передана Ною янголом Разіелем, а згодом, через Авраама і Мойсея, дісталася Соломону.

⁷ Детальніший огляд літератури з єврейської магії див.: [25].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бен-Амос Д., Ной Д. (Сост.). Еврейские народные сказки в 3-х т. Т. 2. Сказки евреев Восточной Европы. Екатеринбург : Гонзо, 2019. 448 с.

2. Бородій А., Завальнюк О., Федьков О. Слідами одного анонімного листа: орендування земель євреями у Правобережній Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 2020. № 4 (553). С. 61–76.

3. Буйських Ю. С. Осквернители и святотатцы в украинских рассказах о разрушении церквей. *Живая старина*. 2014. № 2. С. 29–32.

4. Воронцова Л. М. Исторические основы китежской легенды : автореф. дис. ... канд. истор. наук: МГУ им. М. В. Ломоносова. Москва, 1991. 18 с.
5. Дяків В. М. Особливі прояви народної релігійності українців Опілля. URL : sworld.com.ua/konferbell/63.pdf. (Дата звернення: 10.01.2021).
6. Золота скриня. Народні легенди й перекази з Північної Волині й Західного Полісся. Зібрав і впорядкував В. Давидюк. Луцьк : Вид-во Вежа, 1996. 123 с.
7. Кирчів Р. Двадцять століття в українському фольклорі. Львів : Ін-т народознавства НАН України, 2010. 536 с.
8. К родословной Шимона Дубнова (Предисловие, публикация и комментарии Александра Ойзермана (Перевод и примечания к нему Бориса Вайнблата)). *Еврейская Старина*. 2019. № 2. URL : litbook.ru/article/13228/. (Дата звернення: 10.01.2021).
9. Кулагина А. В. В поисках легенды о граде Китеже (полевая и исследовательская работа Н. И. Савушкиной). *Традиционная культура*. 2003. № 4. С. 68–74.
10. Максимова М. Л. История еврейской молитвы против христиан «проклятие миним». *XXII Сретенские Чтения 2016 г. Альманах*. Москва : Свято-Филаретский ин-т, 2016. Вып. 18. С. 65–77.
11. Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Ф. 15. Од. зб. 204.
12. Павлівська громада. URL : <https://pavlivska-gromada.gov.ua/s-starosill-ya-10-07-05-20-04-2017/>. (Дата звернення: 11.01.2021).
13. Панченко А. А. «Провалившаяся церковь». *Археология и фольклор. Новгород и Новгородская земля. История и археология*. Материалы научной конференции. Новгород, 1995. Вып. 9. С. 263–272.
14. Перетц В. Н. Несколько данных к объяснению сказаний о провалившихся городах. *Изборник Киевский (в честь Т. Д. Флоринского)*. Киев, 1904. С. 75–82.
15. Писана керниця: топонімічні легенди та перекази українців Карпат. Зібрав і впорядкував В. Сокіл. Львів : Ін-т народознавства НАН України, 1994. 208 с.
16. Проклятие. *Электронная еврейская энциклопедия*. URL : eleven.co.il/judaism/mystic-kabbalah-magic/13326/. (Дата звернення: 11.01.2021).
17. Савушкина Н. И. Легенда о граде Китеже в старых и новых записях. *Русский фольклор. Русская народная проза* / отв. ред. С. Н. Азбелев. Ленинград : Наука, 1972. Т. XIII. С. 58–76.

18. Сумцов Н. Ф. Сказания о провалившихся городах. *Сборник Харьковского историко-филологического общества*. Харьков, 1896. Т. 8. С. 297–305.
19. Туров И. В. Ранний хасидизм: история, вероучение, контакты со славянским окружением. Київ : Дух і Літера, 2003. 254 с.
20. Туров И. Учение основоположников хасидизма о власти цадика: мистика и реалии мира сего. Київ : Друкарський двір Олега Федорова, 2019. 336 с.
21. Фролова Ольга. Семейное и родовое проклятие в книжной и народной культуре. *Диалог поколений в славянской и еврейской культурной традиции: Сборник статей / редколл. : О. В. Белова (отв. ред.), В. В. Мочалова, В. Я. Петрухин, Т. А. Шелонина*. Москва : Институт славяноведения РАН, 2010. («Сэфер». Академическая серия. Вып. 29). С. 103–116.
22. Чистов К. В. Русские народные социально-утопические легенды XVIII–XIX вв. Москва : Наука, 1967. 342 с.
23. Шудляк Н. О. Цілющі джерела – православні святині Хмельниччини. *Молодий вчений*. 2016. № 9 (36). С. 182–187.
24. Юрчук Л. А., Казаков И. В. Псковские фольклорные легенды о «провалищах». *Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки*. 2017. № 2. С. 137–145.
25. Ancient Jewish Magic – Jewish Studies – Oxford Bibliographies. URL : <https://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo->. (Дата звернення: 10.01.2021).
26. Bar-Levav A. Magic. URL : <https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Magic>. (Дата звернення: 10.01.2021).
27. Blau L. *Das altjüdische Zaubrewesen*. 2 Auflage. Berlin : Verlag von Lous Lamm, 1914. VIII+167 S.
28. Bohak G. *Ancient Jewish Magic: A History*. Cambridge, UK/New York : Cambridge University Press, 2008. 483 p.
29. Bohak G. Prolegomena to the Study of the Jewish Magical Tradition. *Currents in Biblical Research*. 2009. Vol. 8, Nb. 1. P. 107–150.
30. *Encyclopedia of Jewish Myth, Magic and Mysticism: Second Edition* by Geoffrey W. Dennis. Llewellyn Publications. Printed United States of America, 2016. 489 pp.
31. Idel M. *Hasidism: Between Ecstasy and Magic*. State University of New-York Press, 1995. 448 p.
32. Winkler G. *Magic of the Ordinary: Recovering the Shamanic in Judaism*. North Atlantic Books, 2003. 264 p.
33. Trachtenberg J. *Jewish Magic and Superstition. A Study in Folk Religion*. New York: Behrman's Jewish Book House, 1939. 355 p.

34. Vukosavović F. *Angels and Demons: Jewish Magic through the Ages*. Jerusalem: Bible Lands Museum, 2010. 192 p.
35. Winkler G. *Magic of the Ordinary: Recovering the Shamanic in Judaism*. North Atlantic Books, 2003. 264 p.

REFERENCES

1. BEN-AMOS, Dan, Dov NOAH, compilers. *Jewish Folk Tales in Three Volumes*. Vol. 2. Tales of the Jews of Eastern Europe. Yekaterinburg: Gonzo, 2019, 448 pp. [in Russian].
2. BORODIY, Andriy, Oleksandr ZAVALNIUK, Oleksandr FEDKOV. Tracing of One Anonymous Letter: Land Rent by Jews in Right-Bank Ukraine in the Late 19th – Early 20th Centuries. In: Valeriy SMOLIY, ed.-in-chief. *Ukrainian Historical Journal*, 2020, no. 4 (553), pp. 61–76 [in Ukrainian].
3. BUISKYKH, Yuliya. Defilers and Blasphemers in Ukrainian Stories about the Churches Destruction. In: Olga BELOVA, ed.-in-chief. *Living Antiquity*, 2014, no. 2, pp. 29–32 [in Russian].
4. VORONTSOVA, Lyudmila. *Historical Foundations of the Kitez h Legend: An Authoress's Abstract of Ph.D. Thesis in History*. Mikhail Lomonosov Moscow State University. Moscow, 1991, 18 pp. [in Russian].
5. DIAKIV, Volodymyr. *Special Manifestations of Folk Religiosity of Ukrainians of Opillia* [online]. Available from: sworld.com.ua/konferbel1/63.pdf. [viewed January, 10 2021] [in Ukrainian].
6. DAVYDIUK, Viktor, compiler. *Golden Chest. Folk Legends and Stories from Northern Volhynia and Western Polissia*. Collected by Viktor DAVYDIUK. Lutsk: Tower Publishing House, 1996, 123 pp. [in Ukrainian].
7. KYRCHIV, Roman. *The Twentieth Century in Ukrainian Folklore*. Lviv: NAS of Ukraine Institute of Ethnology, 2010, 536 pp. [in Ukrainian].
8. For the Genealogy of Simon Dubnov. Prefaced, published and commented by Aleksandr OIZERMAN. Translated and annotated by Boris Vainblat. In: Evgeny BERKOVICH, ed.-in-chief. *Jewish Antiquity*, 2019, no. 2 [online]. Available from: litbook.ru/article/13228/ [viewed January, 10 2021] [in Russian].
9. KULAGINA, Alla. Searching for the Legend on the City of Kitez h (Field and Research Work by N. I. Savushkina). In: Vladimir KLIAUS, ed.-in-chief. *Traditional Culture*, 2003, no. 4, pp. 68–74 [in Russian].
10. MAKSIMOVA, Mariya. History of Jewish Prayer against Christians «Curse of Minim». *22nd Candlemas Readings of 2016. Anthology*. Moscow: Saint Philaret Institute, 2016, iss. 18, pp. 65–77 [in Russian].

11. *Scientific Archival Funds of Manuscripts and Audio-Recordings of the NAS of Ukraine Maksym Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology*, fund 15, unit of issue 204 [in Ukrainian].
12. *Pavlivka Commune* [online]. Available from: <https://pavlivska-gromada.gov.ua/s-starosillya-10-07-05-20-04-2017/> [viewed January, 11 2021] [in Ukrainian].
13. PANCHENKO, Aleksandr. "Church Sinking under the Ground". *Archeology and Folklore. Novgorod and Novgorod Land. History and Archeology*. Materials of the Scientific Conference. Novgorod, 1995, iss. 9, pp. 263–272 [in Russian].
14. PERETZ, Vladimir. Several Data to Explain the Legends about the Fallen Cities. *Kievan Anthology (in Honour of T. D. Florinsky)*. Kiev, 1904, pp. 75–82 [in Russian].
15. SOKIL, Vasyly, compiler. *Painted Spring: Toponymic Legends and Stories of the Carpathian Ukrainians*. Collected by Vasyly SOKIL. Lviv: National Academy of Sciences of Ukraine Institute of Ethnology, 1994, 208 pp. [in Ukrainian].
16. A Curse. *Electronic Jewish Encyclopedia* [online]. Available from: eleven.co.il/judaism/mystic-kabbalah-magic/13326/ [viewed January, 11 2021] [in Russian].
17. SAVUSHKINA, Nina. Legend on the City of Kitezh in Old and New Records. In: Sergei AZBELEV, ed.-in-chief. *Russian Folklore. Russian Folk Prose*. Leningrad: Science, 1972, vol. 13, pp. 58–76 [in Russian].
18. SUMTSOV, Nikolai. Legends on Fallen Cities. In: Dmitry BAGALEI, ed. *Collection of the Kharkov Historical and Philological Society*. Kharkov, 1896, vol. 8, pp. 297–305 [in Russian].
19. TUROV, Igor. *Early Hasidism: History, Dogma, Contacts with the Slavic Surroundings*. Kiev: Spirit and Letter, 2003, 254 pp. [in Russian].
20. TUROV, Igor. *Teaching of the Founders of Hasidism about the Power of Tzadik: Mysticism and Realities of this World*. Kiev: Oleg Fedorov Printing House, 2019, 336 pp. [in Russian].
21. FROLOVA, Olga. Family and Ancestral Curse in the Book and Folk Culture. In: Olga BELOVA, ed.-in-chief. *Dialogue of Generations in the Slavic and Jewish Cultural Tradition: Collected Articles*. Moscow: Russian Academy of Sciences Institute of Slavic Studies, 2010. («Sefer». Academic Series, iss. 29), pp. 103–116 [in Russian].
22. CHISTOV, Kirill. *Russian Folk Socio-Utopian Legends of the 18th – 19th Centuries*. Moscow: Science, 1967, 342 pp. [in Russian].

23. SHUDLIAK, Natalia. Healing Springs – Orthodox Sacred Places of Khmelnytskyi Region. *A Young Scientist*, 2016, no. 9 (36), September, pp. 182–187 [in Ukrainian].
24. YURCHUK, Lyubov, KAZAKOV, Ilya. Pskov Folklore Legends on the «Religious Buildings Gone Underground». *Bulletin of the Northern (Arctic) Federal University*. Series: Humanities and Social Sciences, 2017, no. 2, pp. 137–145 [in Russian].
25. *Ancient Jewish Magic – Jewish Studies – Oxford Bibliographies* [online]. Available from]: <https://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-> [viewed January, 10 2021] [in English].
26. BAR-LEVAV, Avriel. *Magic* [online]. Available from: <https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Magic> [viewed January, 10 2021] [in English].
27. BLAU, Ludwig. *Das altjüdische Zauberwesen*. 2 Auflage. Berlin: Verlag von Lous Lamm, 1914, VIII+167 S. [in German].
28. BOHAK, Gideon. *Ancient Jewish Magic: A History*. Cambridge, UK/New York: Cambridge University Press, 2008, 483 pp. [in English].
29. BOHAK, Gideon. Prolegomena to the Study of the Jewish Magical Tradition. *Currents in Biblical Research*. 2009, vol. 8, no. 1, pp. 107–150 [in English].
30. *Encyclopedia of Jewish Myth, Magic and Mysticism: Second Edition* by Geoffrey W. DENNIS. Llewellyn Publications. Printed United States of America, 2016, 489 pp. [in English].
31. IDEL, Moshe. *Hasidism: Between Ecstasy and Magic*. State University of New-York Press, 1995, 448 pp. [in English].
32. WINKLER, Gershon. *Magic of the Ordinary: Recovering the Shamanic in Judaism*. North Atlantic Books, 2003, 264 pp. [in English].
33. TRACHTENBERG, Joshua. *Jewish Magic and Superstition. A Study in Folk Religion*. New York: Behrman's Jewish Book House, 1939, 355 pp. [in English].
34. VUKOSAVOVIĆ, Filip. *Angels and Demons: Jewish Magic through the Ages*. Jerusalem: Bible Lands Museum, 2010, 192 pp. [in English].
35. WINKLER, Gershon. *Magic of the Ordinary: Recovering the Shamanic in Judaism*. North Atlantic Books, 2003, 264 pp.

SUMMARY

A tale on a church gone under ground as a result of violation of ritual behavior or blasphemy is quite common in Ukrainian folk prose. A plot of this kind is also recorded in 1929 among Ukrainian Jewry of Eastern Volhynia – Zhytomyr region. This event has become a consequence

of disrespect shown to a dead *tzadik* by local villagers during a Jewish funeral ceremony.

Folklore tale texts about towns, monasteries and churches disappearing under the ground have been recorded by folklore collectors during the 19th –20th centuries, including M. Sumtsov, V. Peretz, N. Savushkina, L. Vorontsova, A. Kulagina, O. Panchenko and others, whose works are devoted to their functional attribution. These texts have become a material for studies of a conflict between the sacral and the profane, resulting in the relocation of a sacred object (church) into the «underworld». As a rule, this conflict occurs between the oppositions «baptized – unholy», «one of us – alien». The scholars ascertain the internationality of the text of «sinkhole» tales, and point out the mythological and «book» basis of folk legends with a plot mentioned above. The text of the legend analyzed in this article, attributed by a Jewish narrator as *The Tale of One So-Called Tzadik*, includes contaminating motifs of Ukrainian and Jewish folk prose (the motif of punishment for blasphemy, typical for Jewish fairy tales; the motif of sacred objects disappearing under the ground or under water, typical for Ukrainian legends). In the analyzed text the reason for the church disappearance is a prayer of curse read by a *tzadik* from Dubno, which is a magic act that cannot be comprehended without immersing oneself into the world of Jewish folk religion. Numerous scholars have used this topic, namely Joshua Trachtenberg (*Jewish Magic and Superstition*, 1939), Moshe Idel (*Hasidism: Between Ecstasy and Magic*, 1995), Gideon Bohak (*Ancient Jewish Magic: A History*, 2008). A study by the Ukrainian scholar Ihor Turov, *The Teaching by the Founders of Hasidism about the Power of Tzadiks: Mysticism and Realities of This World* (2019), is also important.

Folklore tale plots and motifs conveying the inevitability of punishment for the desecration of holy places, objects or rites are also recorded by Jewish collectors of folk prose works kept at the Israel Folk Tale Archive and published in the *Jewish Folk Tales Collection* (Yekaterinburg, 2019, compiled by Dan Ben-Amos and Dov Noy).

A common feature of Ukrainian and Jewish folk prose about «sinkholes» is the motif of curse (or prayer of curse in the texts of Jewish origin).

Keywords: oral non-fairy tale prose, folklore legend, stories on the «religious buildings gone underground», motif of miraculous disappearance of a sacred object, church, prayer-curse.